

COMENTARIU PATRISTIC
LA SCRIPTURĂ

NOUL TESTAMENT

I

MATEI, 1-13

EDITOR AL VOLUMULUI
MANLIO SIMONETTI

EDITOR AL VOLUMULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ
ALEXANDER BAUMGARTEN

COORDONATOR AL PROIECTULUI
THOMAS C. ODEN

COORDONATOR AL PROIECTULUI ÎN LIMBA ROMÂNĂ
GEORGE CLAUDIU TUȚU

TRADUCERI DIN LIMBILE ORIGINALE ALE TEXTELOR PATRISTICE
ÎN LIMBA ROMÂNĂ DE

VASILICA EUGENIA CRISTEA, PETRU MOLODEȚ,
ADRIAN-AUREL PODARU, HAJNALKA TAMAS, GEORGE CLAUDIU TUȚU

CUPRINS

LĂMURIRI PRELIMINARE (*Alexander Baumgarten*)+++++ix

INTRODUCERE GENERALĂ (*Thomas C. Oden*)+++++xiii

GHID PENTRU UTILIZAREA ACESTUI COMENTARIU+++++xxxvii

INTRODUCERE LA *MATEI*+++++xxxix

MATEI 1-13+++++I

ANEXĂ: *Scriitori creștini timpurii și documentele citate*+++++32I

SCHIȚE BIOGRAFICE ȘI SCURTE DESCRIERI
ALE LUCRĂRILOR ANONIME SELECTATE+++++323

CRONOLOGIA AUTORILOR PATRISTICI+++++334

BIBLIOGRAFIE+++++339

INDEX DE AUTORI/OPERE+++++343

INDEX TEMATIC+++++345

INDEX DE CITATE DIN SCRIPTURĂ+++++355

INTRODUCERE LA MATEI

Dintre cele patru evanghelii cuprinse în canonul *Noului Testament*, cele ale lui *Matei* și *Ioan* au fost cele mai citite și, prin urmare, cele mai comentate în timpul epocii patristice; de asemenea, utilizarea lui *Matei* a început mult mai devreme decât cea a lui *Ioan*. În consecință, nu este exagerat să afirmăm că credincioșii care au trăit între sfârșitul primului și sfârșitul celui de-al doilea secol au ajuns să cunoască cuvintele și faptele lui Hristos pe baza acestui text.

Spre sfârșitul secolului I, *Didahia* dovedește o cunoaștere directă a acestei evanghelii, iar doar câțiva ani mai târziu, scrisoarea lui Pseudo-Barnaba o citează drept Scriptură inspirată de Dumnezeu: „să băgăm de seamă ca nu cumva să ne aflăm și pe noi în situația spusei din Scriptură «mulți chemați, puțini aleși»”¹. Prima mențiune explicită a acestei evanghelii datează din deceniul al treilea al secolului al II-lea și este făcută de Papias, episcop de Hierapolis (Frigia): „Matei a adunat spusele <lui Iisus> în limba ebraică și fiecare le-a tradus după capacitatea lui”². Utilizarea ei devine mai frecventă odată cu trecerea timpului, demonstrând interesul crescut pentru cuvintele și faptele lui Iisus, în special pentru Predica de pe Munte. Și, alături de simple ecouri ale textului, apar citate explicite, în special la Iustin, spre mijlocul secolului al II-lea. Lui Iustin îi datorăm cea mai veche descriere a oficerii euharistiei, compusă în timpul șederii sale la Roma³, și putem fi siguri că, printre memoriile apostolilor pe care menționează că le-a citit în timpul oficerii, se afla *Evanghelia după Matei*. Câteva decenii mai târziu, în jurul anului 190, se constituia canonul ortodox al *Noului Testament*, iar *Evanghelia după Matei*, a cărei utilizare se generalizase nu numai printre ortodocși, ci și printre eretici (gnostici), primește primul rang, urmată de celelalte trei evanghelii.

Irineu este primul autor ortodox care atestă constituirea canonului *Noului Testament*, motiv pentru care el citează cu regularitate *Evanghelia după Matei*, alături de celelalte cărți, ca Scriptură inspirată, pusă la același nivel cu *Vechiul Testament*. Autorii care i-au urmat (Hipolit, Tertulian, Ciprian, Novațian și alții) fac la fel. De fapt, acești scriitori folosesc în mod regulat atât *Vechiul Testament*, cât și *Noul Testament*, atât în polemici cu ereticii, cât și în învățături și îndemnuri de natură ascetică, etică și disciplinară pentru comunitatea de credință. În mod evident, o astfel de utilizare implică, de asemenea, o interpretare a pasajelor scripturistice care să se potrivească cu raționamentul autorului. Cu

¹ *Epistola lui Barnaba*, 1.14, cu trimitere la *Matei* 22, 14.

² Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, 3, 39, 16.

³ *Prima apologie*, 67.

toate acestea, în cazul majorității autorilor menționați, este vorba de o interpretare implicată, care nu este oferită ca un scop în sine sau inspirată de scopuri exclusiv și independent exegetice, ci mai degrabă este produsă în legătură cu subiectul analizat atunci, astfel încât acest tip de lucrări nu pot fi considerate încă literatură explicit exegetică. Cu toate acestea, deja în jurul anilor 160, gnosticul valentinian Heracleon compusese un comentariu sistematic la *Evanghelia după Ioan*, iar spre sfârșitul secolului, Hipolit a introdus această inovație în sfera ortodoxă, prin citarea anumitor texte care servesc la interpretarea textului scripturistic comentat, deși cu o preferință pentru textele Vechiului Testament.

Pentru primul comentariu sistematic la Matei trebuie să-l așteptăm pe maturul Origen din anii 240. Având în vedere că literatura exegetică s-a dezvoltat în Apus mult mai târziu decât în Răsărit, trebuie să așteptăm mai mult de un secol pentru primul comentariu la Matei în limba latină, realizat de Hilarius de Poitiers. După apariția acestor lucrări de pionierat, *Evanghelia după Matei* s-a numărat printre textele cel mai frecvent comentate, chiar dacă o mare parte din această producție, în special în limba greacă, a supraviețuit doar în formă fragmentară. O privire specifică asupra textelor utilizate în această colecție va fi oferită în a doua parte a acestei introduceri. Pentru moment, vom trece în revistă caracteristicile distinctive ale acestei literaturi exegetice la Matei, luând în considerare atât forma exterioară a diferitelor scrieri, cât și metodele de interpretare adoptate de diverși autori.

Textele care interpretează și comentează *Evanghelia după Matei* au ajuns până la noi sub formă de comentarii și omilii. Prin „comentariu exegetic” se înțelege o interpretare sistematică și continuă a întregii sau a unei părți a unei cărți din Sfânta Scriptură. În cadrul acestui termen comun, comentariile ar fi putut avea origini diferite. Unele au fost concepute cu unicul scop de a fi scrise și publicate pentru lectură. Altele reprezentau o serie omogenă de omilii refăcute, concepute pentru a fi publicate într-o expunere continuă, astfel încât să acopere întreruperile în trecerea de la o omilie la alta. Iarși, altele proveneau din explicații predate în școli, refăcute mai mult sau mai puțin sumar în scopul publicării. În cazul specific al comentariilor la *Matei*, comentariul lui Origen face parte din ultima categorie, iar cele ale lui Hilarius și Ieronim din prima, în timp ce exemplele din al doilea tip – forma exegetică favorizată de Ambrozie – sunt absente. Forma literară a comentariului biblic creștin a fost modelată după comentariul academic păgân, care era fie gramatical, fie filosofic, în funcție de tipul textelor interpretate, literare sau filosofice. În rândul celor care foloseau modelul gramatical, ilustrațiile retorice și detaliile antice erau destul de concise, în timp ce în cazul celor care urmau modelul filosofic exista o mai mare amploare și libertate de dezvoltare.

Structura acestor comentarii exegetice era simplă. Textul care făcea obiectul comentariului era împărțit în pasaje care variau în lungime de la extrem de scurte la câteva rânduri. Fiecare pasaj era însoțit de explicația sa, care urmărea să ilustreze sensul general al pasajului și toate sau majoritatea detaliilor sale principale. Această simplitate structurală a permis o libertate maximă de cuprindere, variind de la comentariul de douăzeci și cinci de cărți al lui Origen la comentariul lui Hilarius într-o singură carte. Un gen diferit de comentariu a fost așa-numita „catenă”, răspândită în zona de limbă greacă începând cu secolul al VI-lea. Aceste comentarii la Scriptură erau alcătuite din pasaje din lucrări exegetice anterioare și aranjate astfel încât să ofere mai multe interpretări pentru fiecare pasaj

din textul analizat, fiecare cu autorul său. Întrucât cea mai mare parte a literaturii exegetice grecești s-a pierdut, cunoaștem multe comentarii, chiar și pe cele ale exegeților de prim rang, doar prin intermediul colecțiilor de catene. Pentru *Evanghelia după Matei*, acest lucru este valabil în cazul lui Apollinarius de Laodicea, al lui Teodor de Heraclea, al lui Teodor de Mopsuestia și al lui Chiril al Alexandriei.

Îndreptându-ne acum atenția către omilii, trebuie mai întâi să distingem între omilii în serie și omilii discontinue. Primele reprezintă o serie organică de omilii rostite în predici într-un interval scurt de timp și concepute în așa fel încât să interpreteze în mod sistematic o carte întreagă a Scripturii sau o mare parte a acesteia. Colecțiile de acest tip nu diferă prin conținut de comentariile derivate din serii organice de omilii. Diferența constă într-o reelaborare mai puțin extinsă a materialelor din colecția de omilii în serie în comparație cu acest tip de comentariu, prin care omiliile își păstrează caracterul de discursuri distincte, separate unul de altul – chiar dacă în succesiunea lor sunt strâns legate – prin continuitatea textului interpretat. Pentru *Matei*, cel mai caracteristic exemplu de omilie în serie este dat de cele nouăzeci de omilii ale lui Ioan Gură de Aur, care acoperă întregul corp al evangheliei. În lumea latină, trebuie să amintim colecția de omilii (*tractatus*) ale lui Chromatius de Aquileia. Alături de aceste colecții seriale exhaustive, găsim numeroase omilii izolate, provenite în principal din predicile duminicale, aparținând unei game largi de autori, de la Augustin la Sever din Antiohia, de la Eusebiu de Emesa la Grigore cel Mare. În timp ce comentariul are în mod normal un scop în primul rând didactic, omilia adaugă un scop parenetic sau moral edificator, care poate deveni chiar predominant (așa cum se întâmplă adesea la Gură de Aur). Cu toate acestea, în ciuda acestui caracter mai compozit, omilia patristică pe o temă scripturistică nu își pierde în mod normal dimensiunea sa specific exegetică, ce vizează, adică, interpretarea textului.

În acest sens, Origen a fost un inovator. După ce a început să predice la o vârstă destul de înaintată, el a introdus în omilie scopul specific exegetic al comentariului, mai ales prin împărțirea în pasaje chiar a textelor biblice care urmau să fie explicate publicului, astfel încât explicația rezultată să fie continuă și completă. Metoda sa de elucidare a textului biblic în public a devenit larg răspândită. Chiar și atunci când, într-o fază ulterioară, scopul parenetic s-a alăturat celui didactic predominant la Origen, obiceiul care prevala atunci de a împărți textul biblic citit în pasaje și de a adăuga ulterior explicația relevantă a păstrat densitatea exegetică a omiliei. Acest lucru a împiedicat ca lecturile din timpul adunărilor liturgice să devină un pretext pentru explicații pur generice, destinate doar emoțiilor.

Explicarea pasaj cu pasaj a textului biblic era menită să dezvăluie cititorilor și ascultătorilor sensul textului. Aceste explicații variau foarte mult, în funcție de capacitatea interpretului și de mediul intelectual de care acesta era influențat. Deși recunoaștem complexitatea istoriei exegezei biblice în epoca patristică, putem totuși distinge, în termeni generali, între interpretarea literală și cea alegorică. Interpretarea literală urmărea explicarea directă a textului, pentru a scoate în evidență sensul pe care astăzi îl numim „istoric”. Cu toate acestea, acest tip de interpretare, în afară de clarificările indispensabile de natură geo-istorică și antică generală pe care le oferea, putea fi realizat la diferite niveluri de rafinament și, prin urmare, în moduri diferite și cu rezultate diferite (cititorul interesat poate lua cunoștință de acest lucru numai prin consultarea textelor). Mă voi limita aici la o scurtă

privire asupra anumitor dificultăți generale și tendințe interpretative privind interpretarea *Evangheliei după Matei*.

În exegeza evanghelică, metoda tradițională de a interpreta Scriptura prin intermediul Scripturii, o transpunere a tehnicii gramaticale care îl interpreta pe Homer prin Homer, consta mai ales în a lega un anumit pasaj din evangheliile direct interpretate cu pasajele paralele din celelalte evanghelii. Acest lucru era făcut în vederea a două scopuri. În primul rând, autorul căuta să explice divergențele dintre evangheliile în relatarea aceluiași episoade, atunci când sunt citite în sensul cel mai literal (de exemplu, relatările de după Paști). În al doilea rând, un detaliu prezent într-o evangheliie a fost folosit pentru a clarifica mai bine sensul alteia, în care detaliul respectiv nu apărea. De exemplu, Chiril (Fragmentul 290) observă că Iisus, în timpul ultimei cene, a sfințit pâinea și vinul după plecarea lui Iuda. Acest detaliu nu apare în *Matei*, dar Chiril l-a găsit în *Ioan* și l-a transferat pentru a ilustra textul din *Matei*. *Evangheliia după Matei* se străduiește să noteze în mod sistematic modul în care profețiile Vechiului Testament s-au realizat în faptele lui Iisus. Această tendință a fost scoasă în evidență de exegeți prin extinderea trimiterilor la alte texte din Vechiul Testament pentru a accentua împlinirea, prin Hristos, a iconomiei divine, care era deja activă în epoca Vechiului Testament și care vizează răscumpărarea întregii umanități. Obiectivul oricărui exeget este de a demonstra că toate faptele și cuvintele lui Hristos se înscriu într-un plan divin care exclude evenimente neprevăzute și improvizații, atât în relația lui Iisus cu poporul, cât și în conflictul Său cu autoritățile iudaice, într-o succesiune care se dezvoltă treptat spre concluzia care constituie scopul Său de la începutul activității Sale publice. Trebuie subliniat din nou faptul că, începând cu secolul al IV-lea, continuarea polemicilor trinitare și hristologice a adus în atenția tuturor exegeților oportunitatea de a sublinia, în interpretarea textului evanghelic, termenii specifici ai profesiei lor de credință cu privire la problemele legate de Dumnezeu, Hristos și Treime. În acest sens, Ioan Gură de Aur, dar și Hilarius, Ieronim și Chromatius sunt atenți să mențină divinitatea desăvârșită a lui Hristos și egalitatea Sa cu Tatăl, în timp ce se remarcă grija lui Chiril de a afirma prezența simultană a naturii divine și a celei umane în Hristos întrupat.

Observăm imediat utilizarea frecventă a interpretării alegorice printre exegeții noștri la *Matei*. Din cauza istoricismului predominant al epocii noastre, cititorul modern nu mai este familiarizat cu această metodă de exegeză și poate fi dezorientat de frecvența cu care este folosită. Prin urmare, este util să prefațăm discutarea acestui subiect cu câteva observații generale. În primul rând, așa sublinia necesitatea, resimțită deja de prima generație de creștini, de a demonstra împotriva evreilor natura mesianică a lui Hristos pe baza garanției profețiilor Vechiului Testament. În acest climat de controversă, Pavel formulează ideea că Hristos reprezintă cheia care permite interpretarea spirituală a Vechiului Testament, pe care evreii l-au înțeles doar literal. O explicație de acest tip implică deja utilizarea interpretării alegorice, al cărei exemplu este *Galateni* 4, 24. Hristos este căutat în Vechiul Testament, iar acolo unde interpretarea literală este insuficientă, este folosită alegoria. În acest fel, un eveniment istoric, deși își păstrează valabilitatea la nivel literal, la nivel superior (adică spiritual) îl semnifică pe Hristos și Biserica atât simbolic, cât și profetic: Ismail și Isaac, pe lângă realitatea lor istorică, îi prefigurează simbolic pe evrei și pe creștinii. Aceasta este interpretarea pe care cercetătorii moderni o numesc tipologică (de la *typos*,

1 Corinteni 10, 6), în care se pleacă de la presupuziția că evenimente și figuri din Vechiul Testament prefigurează persoane și evenimente din Noul Testament.

Acest tip de interpretare creștină a Vechiului Testament s-a răspândit progresiv și a atins apogeul în polemica împotriva gnosticilor și marcioniștilor (secolul al II-lea). Dualismul radical al acestor grupări le-a determinat să facă distincția între Dumnezeuul suprem revelat de Iisus și Dumnezeuul inferior, creator al unei lumi considerate inferioare, și, prin urmare, să neghe revelația autentică și sigură conținută în Vechiul Testament. Această abordare a fost alimentată de un sentiment larg de dezinteres sau chiar de averșiune față de cărțile Vechiului Testament, a căror origine ebraică le făcea străine creștinilor veniți în număr tot mai mare din rândurile păgânismului. Cel mai eficient mijloc de a neutraliza această viziune nefavorabilă asupra revelației Vechiului Testament a constat în afirmarea și demonstrarea faptului că scopul principal al acestei revelații a fost acela de a prefigura, prin simboluri și profeții, venirea lui Hristos pe pământ. Această necesitate a determinat exploatarea tot mai intensă a interpretării alegorice a scrierilor antice (Irineu, Hipolit, Tertulian).

Această modalitate hermeneutică de a raționa (*ratio*) a fost cel mai deplin exploatată și exhaustiv codificată în mediul alexandrin, unde cultura de origine iudeo-elenistă încercase deja să facă filosofia greacă și Vechiul Testament compatibile între ele, prin interpretarea alegorică masivă a lui Filon din perioada lui târzie. Între sfârșitul secolului al II-lea și mijlocul secolului al III-lea, Clement a transferat cel dintâi tradiția exegezei lui Filon în sfera creștină, așezând-o alături de tipologia tradițională. Apoi, Origen a unificat și a dat o organizare coerentă acestor diferite metode de interpretare a Vechiului Testament, pe baza unui plan filosofic de origine platoniciană. Conform acestui plan, distincția dintre două niveluri de realitate, sensibil și inteligibil, presupunea în sfera exegetică distincția dintre un nivel inferior de interpretare a textului sacru, care nu făcea altceva decât să ilustreze sensul său concret (adică literal), în beneficiul credincioșilor mai simpli. Un nivel superior era menit să lumineze – folosind, în general, tehnica alegorică – sensul spiritual (adică creștin) ascuns sub vălul cuvintelor, în beneficiul credincioșilor mai înzestrați și mai motivați. Credința, moștenită de la Filon, că textul sacru îl îndepărtează pe cititorul care este doar curios sau chiar răuvoitor, făcând, cu ajutorul utilizării de simboluri și moduri ascunse de exprimare, ca sensul său profund să fie dificil de accesat, a condus curând la aplicarea tehnicii alegorice și în interpretarea Noului Testament. Această metodă de interpretare s-a răspândit cu mare succes în Răsărit și, mai târziu, în Apus. Este adevărat că, de la mijlocul secolului al IV-lea încolo, acestei metode i s-a opus în mediul antiohian o reacție (Diodor din Tars, Teodor de Mopsuestia) care prefera lectura literală a textelor sacre în detrimentul exceselor evidente ale anumitor interpretări alegorice. Cu toate acestea, preferința generală a fost în favoarea aplicării metodei alegorice, în special pentru predicare și îndatoriri pastorale. Augustin a observat, de asemenea, că cititorii și ascultătorii ar fi mai înclinați să aprecieze un concept dacă acesta este exprimat în mod voalat, prin utilizarea alegoriei, mai degrabă decât într-o manieră directă, nealegorică.

După acest context istoric, ne întoarcem la interpretarea alegorică a *Evangeliei după Matei*. Am observat deja marea libertate a interpretului față de textul pe care îl explică. Acest lucru este încă și mai adevărat în cazul interpretării de natură alegorică, mai ales în

UBRIS We know books

lumina convingerii generalizate cu privire la bogăția inepuizabilă a cuvântului divin: *sensus spiritalis multiplex est*. Altfel spus, aceluiași pasaj i se pot atribui multiple sensuri spirituale care nu se exclud, ci se construiesc unele pe altele. Având în vedere această libertate și varietate, îmi voi limita comentariile la cele mai generale tendințe.

Căutarea unui sens ascuns sub cuvintele textului evanghelic ar putea fi îndreptată în mai multe direcții. În direcția verticală, acțiunile lui Iisus, dincolo de realitatea lor materială, capătă o semnificație spirituală: vindecările efectuate semnifică înainte de toate eliberarea de păcat. În direcția orizontală, conexiunea inversă cu textele Vechiului Testament a permis autorilor să accentueze nouitatea mesajului creștin în raport cu tradiția ebraică, în timp ce aplicarea cuvintelor lui Iisus la epoca modernă a transferat învățăturile lor în viața de zi cu zi a Bisericii. În cadrul mării varietăți de procedee tehnice utilizate de exegeți, îmi voi limita discuția la patru, de largă utilizare, care, în consecință, se regăsesc frecvent în textele din colecția noastră.

În primul rând, există *symbolismul etimologic*, bazat pe convingerea că, într-un fel sau altul, numele exprimă natura obiectului desemnat și care constă în extragerea unei semnificații alegorice din etimologia unui nume ebraic, fie el al unei persoane sau al unei localități. Al doilea este *symbolismul aritmetic*, bazat pe credința universal recunoscută în întreaga lume antică în semnificațiile misterioase ale numerelor, mai ales ale anumitor numere speciale (cinci, șapte, zece, patruzeci etc.) cu semnificații simbolice. În al treilea rând este defectul cuprins în sensul literal, *defectus litterae*, care consta în observarea în text a oricărui fel de incongruență sau improbabilitate, pentru a trece apoi direct la cercetarea, prin alegorizare, a sensului adevărat al pasajului în cauză. A patra este *interpretarea Scripturii cu ajutorul Scripturii*. Este important de remarcat că acest procedeu, deja menționat în legătură cu interpretarea literală, a fost utilizat cel mai frecvent pentru a produce un sens alegoric prin juxtapunerea la pasajul examinat a unuia sau mai multor altor pasaje legate de el verbal sau conceptual.

Principalele scrieri interpretative și comentarii la Matei

După ce am schițat într-o manieră generală caracteristicile interpretării *Evangheliei după Matei* în epoca patristică, vom examina acum, în termeni la fel de generali și rămânând în schema tripartită stabilă, principalele lucrări din care a fost alcătuită această colecție.

Comentariile. Am făcut deja aluzie la importanța *Comentariului* lui Origen la *Matei* în istoria exegetică a acestei evanghelii. Una dintre cele mai târzii lucrări ale lui Origen (circa 245), această operă a fost de fapt nu numai (după cunoștințele noastre) primul astfel de comentariu sistematic compus vreodată, ci și de departe cel mai lung, constând în nu mai puțin de douăzeci și cinci de volume. Din textul original au supraviețuit doar volumele de la 10 la 17, care conțin interpretarea și comentariul referitoare la *Matei* 13, 36 până la *Matei* 22, 33. Începând cu Cartea a XII-a, capitolul 9, originalul grecesc este însoțit de o versiune latină veche, despre care se crede că datează de la începutul secolului al V-lea și care este, în general, destul de literală, deși prezintă diverse omisiuni și adăugiri ocazionale în raport cu textul grecesc. Pentru partea de evanghelie de la 22, 34 până la sfârșitul capitolului 27 a supraviețuit o expunere sumară în latină, numită în mod normal

„Seria Commentariorum”, care este, de asemenea, foarte veche și care oferă o cunoaștere concisă a conținutului cărților pierdute, de la 18 încoace. *Comentariul* lui Origen *la Matei* a fost amplu utilizat de compilatorii de catene: ediția lui E. Klostermann conține nu mai puțin de 571 de fragmente de diferite lungimi care, deși sunt puțin sau deloc utile în cazul în care deținem textul original și abrevierea latină, oferă totuși o anumită cunoaștere a interpretării lui Origen *la Matei* 1, 1 – 13, 35 și *la Matei* 28.

La fel ca în cazul tuturor celorlalte comentarii ale lui Origen, *Comentariul la Matei* derivă, de asemenea, din învățăturile academice și, prin urmare, conține urme semnificative ale modului în care această învățătură a fost pusă în aplicare. În primul rând, este vorba de amplitudinea – pentru a nu spune prolixitatea – interpretării, care derivă nu numai din grija cu care fiecare detaliu al evangheliei a fost ilustrat pentru studenți, ci și mai mult din modul caracteristic în care a fost dezvoltată interpretarea. Origen și-a modelat interpretarea după stilul folosit în mod normal în școlile păgâne de filosofie, bazat în mod substanțial pe metoda *quaestiones* și *responsiones*. În această abordare, textul este mai întâi interpretat literal, conform sensului său evident și clar. Apoi, Origen pune întrebarea, care uneori este extrasă dintr-un detaliu al textului examinat, dar care, cel mai adesea, provine din juxtapunerea acestui text cu un altul din aceeași evanghelie sau dintr-o carte diferită a Scripturii care îl sugerează într-un fel. Această juxtapunere, care poate fi extinsă treptat la alte pasaje înrudite, permite explorarea în profunzime a textului cu ajutorul unei serii de interpretări propuse, adăugate una altele, cu motive care sunt înaintea de toate euristice: Origen este mult mai interesat de a discuta și de a propune decât de a defini axiomatic. Frecvent, această explorare a textului interpretat este realizată prin tehnica alegoriei. Totuși, acest lucru nu se verifică întotdeauna. Chiar și atunci când prima explicație este alegorică (de exemplu, în interpretarea parabolilor), se adaugă una sau mai multe altele care sunt, de asemenea, alegorice, dar de o natură mai exigentă. Elementul-cheie al exegezei textului sacru realizate de către Origen este distingerea a două niveluri de interpretare, unul mai superficial și altul mai profund, care se poate exprima prin mai multe propuneri de interpretare.

Data fiind această *ratio interpretandi*, temele luate în considerare în interpretarea *Evangheliei după Matei* sunt extrem de variate. Este suficient să observăm tendința de spiritualizare a interpretării, adică de a atribui acțiunilor lui Iisus un sens care transcende materialitatea lor goală și de a transfera semnificația istorică a cuvintelor sale în contextul specific al interpretării Scripturii (fariseii nu înțeleg învățăturile lui Iisus și ale Scripturii ca un întreg, pentru că sunt incapabili să meargă dincolo de sensul lor literal). De asemenea, trebuie remarcat interesul interpretului pentru condițiile comunității ecleziastice contemporane lui. Folosind cuvintele lui Iisus într-un context nou, Origen condamnă neajunsurile și abaterile de la spiritul evangheliei, mai ales din partea ierarhiei bisericești.

Comentariul la Matei al lui Hilarius de Poitiers a fost compus aproximativ între anii 350 și 355, înainte ca autorul să fie exilat în 356 în Frigia pentru mai mulți ani din cauza opoziției sale față de politicile pro-ariene ale împăratului Constans. Prin urmare, aceasta reprezintă una dintre primele lucrări cu caracter specific exegetic compuse într-un mediu latin. Textul, așa cum a ajuns până la noi, nu prezintă niciun semn al caracteristicilor care să indice că provenea din predicarea orală, cu atât mai puțin al celor tipice unei expuneri

academice. Deși nu se poate exclude o reformulare radicală a unei exprimări orale anterioare în vederea publicării, este mai probabil ca lucrarea să fi fost concepută în forma sa inițială exclusiv pentru a fi citită.

Caracterul de pionierat al *Comentariului la Matei* în lumea latină este evident încă de la prima lectură. Structura comentariului este, într-o formă și mai simplă, aceeași pe care o întâlnim în lucrările similare grecești: textul evanghelic a fost împărțit în pasaje, care din când în când sunt urmate de o explicație. Dar dimensiunile acestor explicații variază foarte mult: Hilarius oferă o explicație lungă și detaliată pentru anumite pasaje, în timp ce pentru altele el doar face aluzie la o explicație, uneori omițând-o. De exemplu, atunci când ajunge la preceptele privind rugăciunea (*Matei* 6, 5-15), el trimite cititorul la scrierile lui Ciprian și Tertulian pe această temă; explicațiile parabolei semănătorului și a neghinei (*Matei* 13, 1-8, 24-30) sunt omise, având în vedere că – după cum observă Hilarius – Iisus însuși le-a explicat ucenicilor.

Interpretarea lui Hilarius la *Matei* nu indică niciodată utilizarea comentariului lui Origen, dar el dă dovadă de o cunoaștere aprofundată a acelei *ratio* hermeneutice a tradiției alexandrine. El aderă din toată inima la ea: alături de sensul simplu, literal, al textului, el descoperă un sens mai profund și mai important care poate fi dezvăluit doar printr-o examinare mai atentă și pe care îl scoate la lumină printr-o alegorizare extinsă. Aplicând acest principiu interpretativ, Hilarius este încrezător că nu forțează câtuși de puțin sensul original al povestirii din Scriptură, întrucât povestirea însăși este vehiculul care ne ghidează și ne obligă să mergem dincolo de sensul pur literal. Tocmai această încredere îl determină pe Hilarius să aplice doze masive din procedura pe care am numit-o *defectus litterae*, dar nu în sensul că el se îndoiește de adevărul evenimentelor din povestire, ci în sensul că acestea au avut loc adesea într-un mod care stă în contradicție cu ceea ce lui i se pare a fi secvența logică și naturală a povestirii, deoarece apariția lor materială a fost menită să prefigureze un înțeles simbolic destinat să se petreacă în viitor. De exemplu, comportamentul lui Iisus din *Matei* 8, 18 (când Iisus fuge de gloată și dă ordinul de a pleca de cealaltă parte a Mării Galileei) nu i se pare în armonie cu bunătatea lui Iisus. Dar dacă înțelegem barca alegoric, drept simbol al Bisericii, și dacă aliniem celelalte detalii ale povestirii în funcție de acest simbol, comportamentul lui Iisus devine perfect inteligibil (*Matei* 8, 7-10). O altă metodă hermeneutică preferată a lui Hilarius este aceea de a extrage un sens alegoric dintr-un anumit pasaj prin conectarea acestuia la pasajul precedent, chiar și în cazurile în care două episoade ale povestirii biblice sunt legate doar prin adiacență cronologică. De exemplu, vindecarea celor doi orbi din *Matei* 9, 27 și următoarele versete este interpretată în armonie cu episodul precedent al vindecării ficei dregătorului. Aceasta din urmă îi simbolizează pe puținii evrei care urmau să creadă în Hristos, iar aceeași interpretare este extinsă într-un mod mai specific la povestea celor doi orbi (*Matei* 9, 9). Pe fundamentul trainic oferit de aceste instrumente hermeneutice, Hilarius realizează, în linii mari, o interpretare alegorică destul de unitară și de organică, care se extinde asupra unei teme centrale a evangheliilor: ostilitatea evreilor față de Iisus și dezaprobarea lor de către Dumnezeu. Hilarius transferează această temă de la Hristos la Biserica ce se naștea și, prin urmare, vede prefigurată în periplusul pământesc ale lui Hristos ostilitatea evreilor față de prima comunitate creștină,

incapacitatea lor de a accepta noua realitate izvorâtă din moartea și învierea lui Hristos, abolirea vechii iconomii a legii și instalarea noii iconomii a harului.

Ieronim și-a compus *Comentariul la Matei* în patru volume în anul 398, la cererea prietenului și discipolului său Eusebiu de Cremona, așa cum chiar el afirmă în prefața lucrării. Tot aici explică faptul că, presat de plecarea prietenului său, a fost nevoit să termine lucrarea în cele două săptămâni dinaintea Paștelui. El mai afirmă că a fost concis în expunerea sa și că a folosit mai multe surse: Origen, Hipolit, Teofil din Antiohia, Teodor de Heraclea, Apollinarius de Laodicea și Didim cel Orb dintre greci; Victorinus din Petovium, Fortunatian din Aquileia și Hilarius dintre latini. Pe baza cunoștințelor pe care le deținem, datoria față de Origen este bine documentată, în timp ce Hilarius pare să fi fost folosit într-o mică măsură. Anumite fragmente care au supraviețuit din Teodor și din Apollinarius indică, de asemenea, puncte de contact cu comentariul lui Ieronim.

Caracteristicile cele mai evidente ale acestui comentariu sunt concizia sa și, în limitele generale ale acestui cadru, marea sa varietate. Uneori, explicația pasajelor din *Matei* este atât de scurtă încât nu este mai lungă decât textul interpretat, în timp ce în alte locuri este considerabil mai lungă. Este evident că Ieronim scria în grabă și nesistematic, astfel încât examina anumite detalii care i se păreau în sine interesante sau în virtutea a ceea ce citise despre ele în sursele sale, în timp ce trecea în grabă peste multe altele. Uneori avem chiar impresia că citim mai degrabă o colecție de glose explicative decât un comentariu sistematic. Și chiar și atunci când explicația este mai lungă și Ieronim aduce mai multe interpretări pentru un singur pasaj biblic, discursul este întotdeauna simplificat și concis; se poate concluziona, în general, că a reușit în sarcina pe care i-o impusese Eusebiu: *ut Mathaeum breviter exponens verbis stringerem sensibus dilatarem* („ca, atunci când îl interpretez pe scurt pe *Matei*, să fiu restrâns în cuvinte, dar larg în expunerea sensurilor”). De fapt, comentariul său cuprinde într-un spațiu relativ limitat o mare cantitate de material de cea mai variată proveniență.

În prefață, Ieronim susține, de asemenea, că a realizat, la cererea lui Eusebiu, interpretarea istorică (adică literală), dar și că a inserat ici și colo din *intellegentiae spiritalis flores* („florile înțelegerii spirituale”), adică interpretări alegorice. Într-adevăr, acest tip de interpretare este amplu reprezentat. În contextul acestui tip de expunere mixtă, este posibil să recunoaștem caracteristicile mai personale ale exegezei lui Ieronim în frecvențele adnotări istorice, de tipul detaliilor antice, filologice și critice care apar. Este evident că, pentru interpretarea alegorică, care aplică spusele și faptele lui Iisus la întâmplările care vor avea loc atât în cazul viitoarei Biserici, cât și în cazul fiecărui suflet, considerat individual, el se bazează pe sursele sale, pe Origen în primul rând, dar și pe alții. Tocmai pentru că perspectiva interpretării este atât de variată, este imposibil de identificat un interes central, ca în cazul lui Hilarius. Trăsătura distinctivă a exegezei generale a lui Ieronim este capacitatea de a echilibra cerințele interpretării literale și spirituale. În ciuda vitezei de compoziție și, drept urmare, a caracterului deconectat și rapsodic al multor interpretări, el a reușit, în general, să își exprime mesajul exegetic, deși poate nu la cel mai înalt nivel.

Opus imperfectum in Matthaeum (*Lucrare neîncheiată la Matei: LNM*) a fost identificată în Evul Mediu drept un comentariu la *Evanghelia după Matei*, transmis deja în formă incompletă sub numele lui Ioan Gură de Aur. Lucrarea, care s-a bucurat de o mare

popularitate, după cum atestă cele aproape două sute de manuscrise care au supraviețuit, este împărțită în cincizeci și patru de omilii de diferite lungimi. Această împărțire nu este însă originală, deoarece lucrarea nu este de natură omiletică, ci mai degrabă un comentariu aranjat și compus pentru a fi citit. Interpretarea se încheie cu *Matei* 25, 46 și conține două lacune foarte mari, una între omiliile 22 și 23, cu omisiunea interpretării la *Matei* 8, 11 – 10, 15; cealaltă, și mai mare, între omiliile 31 și 32, cu omisiunea interpretării la *Matei* 13, 14 – 18, 35. Atribuirea *LNM* lui Ioan Gură de Aur, foarte veche, dar totuși lipsită de orice bază reală (după cum a recunoscut Erasmus), a jucat un rol important în supraviețuirea lucrării. După toate probabilitățile, ea nu ar fi ajuns până la noi dacă nu ar fi fost pusă cu viclenie sub protecția acestui mare nume. De fapt, autorul *LNM* a fost un arian, un episcop sau prezbiter, activ în primele decenii ale secolului al V-lea, cel mai probabil într-una dintre provinciile dunărene, unde prezența acestor eretici era destul de însemnată. Criticii nu s-au pus de acord în privința limbii în care a fost compusă inițial lucrarea, dacă a fost scrisă în greacă sau în latină. J. van Banning, care pregătește ediția critică a lucrării, emite ipoteza că originalul a fost compus în latină, scris într-o regiune de frontieră unde influența limbii grecești era vizibilă⁴. Supraviețuirea lucrării a fost favorizată și de faptul că autorul necunoscut, în timp ce polemizează cu cei pe care îi numește „eretici” (care nu sunt alții decât ortodocșii, dominanți în acel moment, datorită sprijinului împăratului Teodosie), se dezvăluie arian doar în câteva pasaje, complexe din punct de vedere doctrinar. În rest, argumentele lui sunt predominant de natură morală și, prin urmare, în mare parte ortodoxe și generice. Din acestea au fost preluate în mare parte selecțiile. Deja în Evul Mediu târziu, pasajele cu iz arian, compromiștoare din punct de vedere doctrinar, au fost modificate, iar această tendință a fost continuată de primii editori. Prin urmare, ediția disponibilă în prezent în PG 56, realizată de B. de Montfaucon, este nesatisfăcătoare din acest punct de vedere. Acestea sunt însă imperfecțiuni minore, care nu compromit utilizarea unui text care reprezintă cel mai important comentariu la *Matei* scris în limba latină.

Autorul *LNM*, care a folosit de mai multe ori comentariul lui Origen și poate și pe cel al lui Ieronim, își arată familiaritatea deplină cu teoria și cu toate tehnicile cele mai comune ale exegezei alegorizante din tradiția alexandrină. Nu trece cu vederea interpretarea literală, exploatată mai ales pentru călăuzire morală. Cu toate acestea, acceptă din toată inima convingerea lui Filon și a lui Origen că Scripturile ascund sub vălul cuvintelor un sens mai profund și mai adevărat, pe care încearcă să îl pună în lumină cu ajutorul tuturor resurselor pe care i le-a pus la dispoziție tradiția alegorizantă, cu o preferință evidentă pentru simbolismul etimologic. Scopul său este acela de a ilustra sensul *Evangheliei după Matei* în cele mai profunde tainițe ale sale, pentru a scoate în evidență ceea ce el consideră a fi logica, raționalitatea lui Iisus în acțiunea exclusiv pentru bunăstarea spirituală a umanității. Face acest lucru într-o manieră dialectică, enumerând și ilustrând în termeni preciși explicația textului atât din punct de vedere literal, cât și spiritual. O exegeză de o asemenea claritate și rigoare argumentativă trebuia cu siguranță să placă scolasticilor și nu este surprinzător să citim că Sfântul Toma din Aquino ar fi preferat să aibă *LNM*-ul complet decât să fie stăpânul Parisului.

⁴ CCL 87b: iii.